

הסגנון האמנותי של מחזור וורמס עליזה כהן-מושלין

הסופר והאמן

כתב הסופר את המלה האחרונה בשורה בצדקה אנכית (דף 85א). מכאן ברור, שלפחות קוי היקף של המדיונים שורטטו על הרף לפני השוספר כתוב את הטקסט. במבט ראשון נראה כאילו יד אחת עיטרה את כל המחזור. השוואת השער המערט את הפיוט "אדוןamenyi" לשבעות (דף 48ב) עם השער המערט את הפיוט "אדוןamenyi" מגלה, שהשגרן והצבעים דומים למדרי. הדבר ניכר בעיקר על-פי השוואת בין אלמנטים דומים בשני השערים, כמו, למשל, בעמודי השער הרחבים הנשענים על חייות והמעוטרים ברוחות פתחות, בעליים תלתניים וב的日子里 אקאנטוס עדינים שבעדי העמודים. אולם השוואת אחד משעריהם אלה, למשל, השער לפצח (דף 48ב), עם שער הפתחה למחזור, שהוא השער לשבת שקלים (דף 55א, 55א), נראה שהכתיבה שונה. שער הפתחה של המחזור וב, מגלה, שככל מהם עוצב בסגנון שונה. שער הפתחה של המחזור מעוטר בדגם לח שחמט, בעלי אקאנטוס ובתימורות העשויים בדיו חומה כהה צבעו הכתוב, וב"טכנית הקלף החשוף" המקובלת על התופרים. בטכניקה זו המוטיבים והדמויות אינם צבעיים, והקלף הוא הנראה לעין; ואילו הרקע עשוי בדיו. שני השערים האחרים שבמחזור נעשו ברישום הסרטן (דף 59א) והגדרי (59ב). אולם כדי לא לפלוש למדיונים קוצר החרם,

היחס בין הטקסט לעיטור מגלה, כי הסופר הוא שאחראי לתכנונו ולעיצובו של כתבי-יד. הוא השאיר שטח פניו לעיטור, כמו, למשל, לקשת הפתחה המתנשאת מעל למלה-הפתחה הראשונה (דף 1ב; צייר 1). התכנון ניכר גם בעמודי הפתחה לפצח ולשבועות (דףים 48ב, 111; ציורים 7, 19), שבהם כתוב הסופר את הפיוט במרקיז העמוד עלי-מנת להשריר מקום לעמודי השער המופיעים אותן. לעומת זאת, בפירות לא השאיר הסופר די מקום לצייר (דף 19א), ובבאו לתרא את תליית המן ובינוי בשולדים החיצוניים הוא נאלץ לתמן בין הרוחחים שבעמודות הטקסט. מאחר שהעצב מותאם לצורת הטקסט הכתוב, ולעתים אף מכסה אותו (למשל, בדףים 48ב, 58), נראה שהכתיבה נעשתה לפני צביעת העיטור. לעומת זאת, הרישומים שמתחתיו צבעו, שלעתים ניתן להבחין בהם, או לפחות במסגרת התוחמת אותם, נעשו בטרם נכתב הטקסט, בעיקר כאשר קיימים קשר הדוק בין הטקסט לאלוסטראציה. המדיונים המערטים את תפילת הטל הם הזגמה טוביה לכך. יש שהסופר פלש עם הטקסט לתוך המדיון, כמו, למשל, במדיונים של הטלה ונושא הפרחים (דף 52ב). קוצר המגל (דף 55ב), הסרטן (דף 59א) והגדרי (59ב). אולם כדי לא לפלוש למדיונים קוצר החרם,

Jaffé in Spitzer, *Bird's Head Haggadah*, pp. 79–81; Narkiss, *ibid.*, p. 109
אורבר, קורפיקציה, עמ' 14.
אורבר, בעלי התוספות⁴, עמ' 585–686; וראה דבריו הרמב"ם על נושא זה במשנה תורה,
ספר המדע, עבורה כהנים, ג: י-יא.
Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, MS Or. 13. Narkiss,
Zoocephalic, p. 50; Fig. 10

ר' יהודה החסידי, ספר חסידים, עברכית י' וויטניצקי, ברלין 1891, עמ' 184, סימן 70. אני
אסיר תודה לפروف' איבן מרכוס, שלاخמונה השווה וערך את הספר בשפה האנגלית, על
הערתנו, שהביאה לкриיאתו הנכונה של הטקסט.

ראאה: Avrin, Micrography, 1981, pp. 43–80: Pls. 1–76

תוספות לבבלי יומא נ ע"א–ע"ב.

מבוסס על מכילה לשמות כ: ג, סוף פרק י; ועל בבלית עברודה זורה מג ע"ב.
Goldschmidt in Spitzer, *Bird's Head Haggadah*, pp. 112–113

שחטופר היה אחראי לעיתור האותיות הגדולות, והאמן – לאילוסטרציה.
לטקסט, יש לעיתים חפיפה בעבודותם. הסופר מתערב בעבודת האמן כאשר
הוא רושם ומטער את שער הפתיחה בדף וב, אמצעי ללא הדמות, ואילו
האמן מקיים את מלota-הפתיחה בדף 125א ו-331ב בשרגים זולגים
שבתוכם דרקונים.

חלקו של האמן בעיטור כתבי-היד גדול מזה של הסופר. נוסף על שני שערם לפטח ולשבועות (דפים 48, 111; ציורים 7, 19), הוא ציר את המן ובניו התלויים על העץ כאילוסטרציה לפורים (דף 19א). עלות העץ דומה לו שבשער פסח (דף 48ב), ואילו הדמויות התלויות דומות לאלו שבשער לשבועות (דף 111א), למראות התנוחה המעוותת והשיער המסתיר את פניה התלויות. הפירוטציות של הדמויות וסגנון הקפלים של בגדי המן ובינוי דומים במיוחד לסגנון הדמויות והקפלים שבמדליונים של סמלי הזודיאק ושל מלאכות החודש הנלוים לתפילה לט (דפים 57ב–59ב). יש להזכיר, שהדמויות במדליונים גוציות ועשויות בסגנון גס יותר מאשר המטרות את שער שבועות (דף 111א). עם זאת, דמויות הקוצר בחרמש והשור המופיעים בדף 58 מזכירות את אלעזר הכהן ואת הפרה האדומה שבדף 21א; ואילו הגדי בדף 59 דומה לכלבים הרודפיים אחרי האיליה באילוסטרציה לפיתוי "אלית האבאים" (דף 130ב). ציר עיד האיליה מגלה את סגנוןנו המולטש של האמן במיטיבו, המתבטא בעיקר בקו ההיקף הגליל החותם את החיות, וכן בהארות ובឧטלות המעכבות אותן. עיצוב זה ניכר גם באירועות התומכים את שער פסח (דף 48ב). נראה שהאמן העדיף תיאורי חיים על פני תיאור דמויות אדים; אלה מעוצבות על-ידיו בצורה פשוטית יותר (למשל, דפים 123, 129א, 195א).

כפי שראינו, סגנון ציורי האמן שונה מנגנון עיטוריו של שמחה הסופר. מי אם כן היה האמן של מחזור וורמס? מלבד תיקונים מספר שנעשו על-ידי הנקדן, וכן העורות-שלויות ותוספות מאוחרות יותר (ראה מבואו של מי' בית-אריה, לעיל, עמ' טז), נכתב המחזור כולו בידי הסופר שמחה בר יהודה, והוא עיתר את שמו במקומות שונים בכתב-היד (למשל, דפים 95א, 108ב, 113א, 129א; צייר 17 ; צייר 143א). כאילוסטרציה למלה "וסופרי" המופיעה באחד הפירושים רשם הסופר בתוך ספר שבידי דמות את הכתובת הזאת (דף 95א): "יהודיה הספר מנורנברק, שמחה הספר, שמעיה הצערפ[ת]"*. הואיל ושמח הוא שכותב את הטקסט, יש להניח שהΖכיר את שם אביו כהבעת הוקره. לכתב-היד שותפים גם נקדן ואמן. יתרון, שמעיה הצערפתי הוא שמו של הנקדן שהיה אולי גם האמן של כתבי-היד.

סגן צוות

סגנונה של הגדת ראשי הציופורים⁸² הוא הקרוב ביותר לسانון צירוי מוחזר וורמס. מלבד השימוש במוטיבים דומים כמו ראשן ציפורים ושיטות אחרות של עיוות פני אדם המופיעים בהגדה, הרミון הוא בעיקר בקומפוזיציה של הדף ובסגנון הדמיות. האילוסטרציות בשני כתבי-היד הן על רקע הקלף; הן ממוקמות בשולי הדף, ללא מסגרת, ולרוב צמודות לטקסט. בנוסף לכך יש בשני כתבי-היד דפי שער שלמים עם אילוסטרציות בתוך השער או מחוץ לו, וכן גם מלות-פתחה, לעיתים בתוך לוחיות.

הקרבה בסגנון הדמויות ניכרת כאשר משווים, לדוגמה, את דמות אופה המצה במחוזר וזרם (דף 129א; ציור 17) עם הדמויות האופותיות מצוות בהגדת ראשית העצפורים (דף 26א; ציור 18). הדמויות הדקוט מופיעיניות על-ידי קוי מתאר שchorים וקפלים בודדים, המעצבים בהדרגה צבעונית מעטה. הדמיון בסגנון בולט עוד יותר כאשר משווים את הדמויות המחויקות במגילות בשער שבועות, למרות צבען הפגום (דף 111א; ציור 19), עם אלה שבירושלים של מעלה בהגדת ראשית העצפורים (דף 47א; ציור 11).

כתב-יד אחד הזכיר נכתבו בידי סופר אחד, מנחם שםו, שסימן את שמו בעורדה דומה
כتاب-יד אחר הקרוב להגדת ראש הצעפורים הוא מהזור ליפציג. שני
באותה אסכולה, רביעי האחרון של המאה ה-14.

ובאותה מלה: "מונחים".⁸³ הסופר גם הוסיף עיטור עט לכמה מלות-فتיחה

Bird's Head Haggadah, fol. 11; Leipzig Mahzor, Vol. I, fol. 113. Narkiss Lipsiae. 83

Bird 3 Head Haggadaah, fol. 11, Leipzig Manuscr., Vol. I, fol. 113. Na'iss, Lipsiae, 63
p. 87

ובצעב. יתר על כן, שרגי האקאנטוס המופיעים בשער הראשון דוחסים יותר מן השריגים המערטירים את שער הפסח: עליהם מפורצים יותר והרווח בין האנות גדול יותר. גם סגנון הארונות הנושאים את השערים שונה בכל אחד מהם. האריה הנושא את העמוד הימני בשער לשבע שקלים הוא קויי יותר וחסר את הנפחים המאפיינים את הארויות של שער הפסח.

שניארויות אחרים, אף הם קווים ושתוחים, ניתן למצוא במלת-פתיחה של פיזיטומים אחרים. אריה אחד נמצוא בתרום המ"ט הsutופית של המלה "אסירים" (דף 66א), ואילו השני נמצוא ליד האות י'ו'ד במלה "אנכי" (דף 113א). הויאל שני ארויות אלו קשורים קשר הדוק למלות-הפתיחה הכתובות באותיות דודולות בידי הסופר, והם רשומים בידי הסופר, יש להניח שאף נעשו על-ידיו. תר על כן, שrieg האקאנtheros המunter את פנים האותיות של המלה "אתי" שבראש הפיטוט לשבת הגadol (דף 34ב) עשו אף הוא בטכנית הקלף החשוב, אין ספק כי גם הוא מעשה ידי הסופר. הrieg דומה לזה שבકשת השער הראשון (דף ו), ושונה מן הrieg של שער פסח (דף 48ב). ניתן להסביר מכך, שהשער הפתיחה עונש ריבוי הטעות עצמאו

שעלן צפוניזאָה געטן בעז' זעטַפּוּ עֲגַנְנוּ. שמחה הסופר לא צבע את השער של שבת שקליםים, אלא עיטרו בדיו בלבד. החזביעה באדום, כחול וירוק נעשתה על-ידי האמן שצבע את השערים של פסח (דף 48ב) ושל שביעות (דף 111א). כך עולה לא רק מהשווות הצעביים צורתה הגונה, אלא גם מהשווות ארבעת עלי האקאנטוס העדינים הנמצאים בפיניותהן של כותרות העמודים שבשער הפתייחה (דף וב) עם אלו של אורך עמודי השערם של פסח ושבועות. גם את הדמות המחזיקה במזוניים לא צייר שמחה הסופר. דמות זו דומה בסגנוןיה לדמויות האנשים המחזיקים ב מגילותם בעמוד הפתייחה לשבעות (דף 110א). הפרופורציות של הדמויות, תנוחות עמידתן וקפלי הבגד, בעיקר הקפלים שמסביב למותניים, יוצרים מאוד בשני השערם. את הקפלים הללו ניתן לראות בכירור בשער של שביעות, שכן קילוף הצבע גילה את הרישום שמתחתיו; ואילו בשער הפתייחה של המחוור הצבע האדום וכן קווי ההיקף השחורים של השוקל אשווים לרישום הדמות ולקפלי הבגד צורה פשוטה יותר. גם תווי הפנים של השוקל דומים לאלה של הדמויות שבשער שביעות: האף והשפּה התחתונה היוצרים מקור חד שאליו מחוורת העין וכן השער הממולסל שמתחתו נקבע המחוור אשווים בולם באוכחה סיינֶה.

שתיים ממולות-הפטיחה (דפים 125, 133) נעשו על-ידי האמן, ולא על-ידי הסופר: הולמים המקיים מלוט-פטיחה אלו עשויים בכמה צבעים. יתר על כן, לזרלים שבדף 33 צורפו שלושה ראיי דרכונים המזכירים נוצרתם את הדרון השני משמאל בשער של שבועות (דף 111). גווניהם המחדודות של הדרוקנים ואՓם שקצתו מזוכר מזוים גם הדרון שעלה מלוט-הפטיחה בדף 39, ומגליים גם כאן את ידו של האמן, אילו הדרוקנים שנעשו בידי הסופר (למשל, דפים 11, 26, 77, 103) יعالגים יותר וסגנונות שונה. הדרוקנים בעלי הגבנון המשולבים בשיריגים מהווערים את מלת-הפטיחה בדף 125 דומים ביותר לאלה המצוירים בשער שבועות (דף 111). למורת הביצוע הבלתי-מלוטש אין ספק שהם אגילים את סגנוונו של האמן, ולא את זה של הסופר. נראה, שלמרות העובדה

בידי הסופר, הם עיתורי עט בדיוווחה המkipifs שתי מלות-פתיחה (דף 69ב – שמות; דף 127 – ויקרא) ומלה סופית אחת (דף 265א). מבין שלושת המסורתנים שאותם זיהה בית-אריה, עיתר השלישית במיקורוגראפיה שני דרכונים (דף 89א) בסגנון שונה. עיתורי העט שבוחמש שונים במידת-מה מלאה שבמחוזר. אולם ראשי הדרקונים שבו (דף 69ב; ציור 21) מזכירים את אלו שבמחוזר ורומס (למשל, דפים 11, 26, 103ב). כמו כן יש דמיון בין ראשי העציפורים המופיעים בחומרה (דף 265א; ציור 22) לבין אלו שבמחוזר (למשל, דפים 63ב, 77ב). שמחה לא השתמש בмотיבים עיתוריים זהה, וזאת גורלה של הדרשה, וזהו שמו של הדרש – הדרשה הדרשנית – הדרשה.

זהם בשני כתבי-היד, מה שאין כן בכתב, הזהה בחומר ובחזותו. קשה להעריך את הסגנון של אמננות הספר. הדוגמאות שהובאו לעיל מעידות, שאותו ספר משתמש במוטיבים שונים בכל אחד מכתבי-היד שהעתיק, ועם זאת, אין לסוג עיטור זה אלא מספר מצומצם של מוטיבים. שימוש רצוף ועקי במוטיבים אלו יוצר מסורת קבועה, המקשה על תיארוך כתבי-היד על יסוד עיטורי הספר בלבד. יתר על כן, העובדה שרוב עיטורי הספר גסים במידת-ימה, מקשה על האפשרות להשוואת הסגנונות. כך, למשל, מלת-הפתיחה בפירוש רשי' משנת 1403 מעוטרת במסכות וצד ארנבות בטכנית הקלה החשוף,⁹⁰ הדומה במוטיבים למלת-הפתיחה בסידור וירצבורג מס' 1304 (ציור 24).⁹¹ למרות קשיים אלו, בדיקתם של כתבי-יד שאין ספקות באשר ל모צאים מעכיה על פראנקוניה כאיזור שבו פרחה אמננות הספר. לעיתים ניתן אפילו להבחין בקבוצות או באסכולות המשתמשות בטיפוס מסוים של עיטור. אחת מקבוצות אלו ניתן לבנות בשם "אסכולת וירצבורג-באمبرג", שכן שמות אלה נזכרים בהערות-istolיות לתפilkות, או בנוסח תעוזות שהועתקו כדוגמה. למשל, מחזור באمبرג משנת 1279⁹² מעוטר בשערים בטכנית הקלה החשוף ובאותיות המוקפות בעיטורי עט (למשל, דפים 1ב, 15ב; צירורים 6, 23). יש להזכיר, שצירוף המוטיבים המופיע בשערים אלו, כמו שריגי אקאנטוס, זיגזגים ולוחות שחמט (למשל, דף 1ב; צירור 23), דומה לזה שבשער הפתיחה של מחזור ורמס. גם בסידור וירצבורג, שהוא מאוחר במקצת מן המחויר, ניתן לתארך אותו בעורףلوح שנה לשנת 1304⁹³, יש עיטורים העשויים בדרך דומה בטכנית הקלה החשוף (למשל, דף 1ב; צירור 24). עם זאת, השער ברף הפתיחה מעוטר במוטיב עליוני שונה מן המוטיבים הרווחים במחוזרי באمبرג ורורמס; הוא כולל חיות ודרקונים בקתת השער ובתורן מלת-הפתיחה. למרות המוטיבים השונים נוצר רושם אסתטי דומה: העבעה הכהה של הדיו, העומד בნיגוד חריף לקלה הבahir, הוא השולט בדפים אלה וגורם למראה הדרמטי של הדף.⁹⁴

שמהה הספר הוא אחד מן הנציגים המוקדמים מבין הספרדים-האמנים בקבוצת וירצבורג-באمبرג. הרושם הדרמי-האטטי שנוצר על-ידי הניגוד בין משתדי רדיו כהים לבני הקלה הבahir, ניגוד שלאלו התכוון שמהה בעטרו את שער הפתיחה של מחזר ורמס, מתמן במידת-ימה על-ידי העבעים שהוסיף האמן.

סגןון האמן

קשה למקם בדיקות סגנונו של האמן של מחוזר וורמס. עיצוב הדמויות שלו אינו מלוטש, ודבר זה מקשה על מציאת מקבילות סגנוניות מדיוקות, הغم שיש אפשרות להצביע על מקורות ההשפעה עליו. הדמויות במחוזר וורמס (למשל, בדפים 19א, 111א, 129א) ואלו הקרובות אליו בהגדת ראשיה העיפוריים (למשל, בדפים 26א, 47א; צירורים 11, 18), מזכירות במידת-מה את כתבי-היד של פירוש רשי' מוירצברוג משנת 1232/3.⁹⁵ הדמיון ניכר בעיקר בתנוחת הדמויות, בקוווי ההיקף הכהיטים, בקפלים הבדוקוות החדים של שולי הבגד (למשל, כרך ב', דף 183א; צירור 15). את

93
חיבורים שונים בשולים, בינויהם הלבות ונוסחים של טורי מכבר. ברף 101ב כתוב שטר מכר של בית ומגרש בוירצבורג, המתוואר ל-1257^{16.1.} 1256¹. מאופיע נוסח כליל של כתובה שהחדרה בה הוא ל' תשורי שנת חמישת אלף ושבע עשרה (20.10.1256), ואחת מן הדוגמאות למקום המופיעות בה היא מדינת וירצבורג. בגלל איזוכורים מעין אלו מיוחס כתבי-היד לוירצבורג. בדפים 91ב–92ב מופיע לחן שנה למחרור רט"ד המתייחס בשנות העשרית (50) לבריאה – 1304 – ומסתיים בשנת 1313. על-פי נתון זה אפשר לתארך את כתבי-היד לשנת 1304

כתב ייד אחרים משנת ס' 13, ערך, שאפשר לייחס לקבוצה זו הם	94
Library, Opp. 673; Opp. 645; Can. Or. 70; Can. Or. 91	
Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. hebr. 5 I, II; Gutmann, <i>Manuscript</i> , Pl. 17; Swarzenski, <i>XIII Cent.</i> , pp. 72-73; Figs. 982-985	95

בשני כתבי-היד.⁸⁴ שיטת העיטור במחזור ליפציג דומה גם היא לו שבгадת ראשי הצייפורים ובמחזור ורמס. גם שם מופיעים ציורי שלדים על רקע הקלקול ולא מסגרת, כמו שער מעוטרים, ומולות-פתיחה אחדות בלווחיות. הדמיון בין שני כתבי-היד ניכר, למשל, בדרכונים המunterים את מלת-הפתיחה בדף 36א של הגdat ראשי הצייפורים ואלה הותמכים בעמודי השער בכרך ב' של מחזור ליפציג, בדפים 74ב ו-76א. הדמיון ניכר גם בפרופורציות של הדמויות ובסגנון של קפלן הבוגר, למשל בדמויות שבדף האחרון של ההגדה (דף 47א; ציור 11) ובדמויות של פרשת החודש במחזור ליפציג (בכרך ב', דף 52ב).

למרות הדמיון בקומפוזיציה, בשיטת העיטור, בסגנון העיטור ובמוסטיבים, לא אוירו שני כתבי-היד על-ידי אמן אחד. האמן של מחזור ליפציג השתמש על-פיירוב בהדרוג צבעונית כדי לעצב את נפחים הגוף וכן בהארות בצחוב, כמו, למשל, בשלוש הדמויות המתפללות בכרך א', דף 62. לעומת צבע האמן של הגدت ראש היצירות אורותים שלימים ביצבע אחיד, ללא הגוונה.

למרות הקربה הסגנונית בין מחוזר לייפציג להגדת ראשיה העיפורים והעובדדה שניהם נכתבו בידי סופר אחד, נראה שהאמן של מחוזר לייפציג הושפע על ידי אסכולת כתבייד אחרת, האסכולה שהניבתה את המחזור המשולש,⁸⁵ את חומש הדוכס מסקס-קס⁸⁶, את תנ"ך שוקן⁸⁷ ואת הסידור עם ספר מצות קטן שבוינה.⁸⁸ כתבייד אלו קרובים לכתבייד לאטיניים מאנזריך בהרטבך ווילם מאנדרטן.⁸⁹

הסופר מנהם איננו מציין את המקום שבו העתיק את הגדרת ראשי העצופורים ואת מהזור ליפציג. גם בקובלופון של שמחה הסופר במוזר וורמס אין ציון מקום, מלבד ציון מוצאו של אביו, יהודה הסופר מנינגברג (דף 95א). פרופ' בית-אריה הבחין (ראה מבואו, עמי יד) בהערה-שוליות שנכתבה בידי הסופר עצמו בדף 85א, המציינת ביחס לפוסוק מסוים: "זה אומרם באוטו יום בקורס, כרך מנהגו של יירצבורק". הוא משער משום כרך, שכתבי-היד נכתבו כנראה בוירצבורג או בסביבתה, לפי שהסופר ציין את מנהגו וירצבורג ביוםיו. אפשר לאש טענה זו בעובדה, שלצד פיעוטים מספר יש כתובות המציינות שפירות זה או זה אין אומרים בקהילת וורמס (למשל דפים 34ב, 89ב, 117א, 118א, 130ב-131ב, 135ב, 156א). דוגמה מעניינת הוא הפיתוי "וישוע אויר ישראל" (דפים 219ב-220א) שנכתב בידי סופר אחר, זמן קצר לאחר כתיבת המזhor, כתחליף לפיטוי "אתה הארת יומם וליליה" (דפים 89א-90א) שלא נהגו לאומרו בקהילת וורמס (ראה מבואות בית-אריה ופליניישר בעקבות עמי יד, לט').

האפשרות שמקורו של מחוור וזרם בוירצבורג נתמכת גם במקבילות סגנוןיות, הן באשר לאיורי של הסופר הן באשר לאלו של האמן.

אמנות הספר

אמנותו של שמחה נובעת ממשורת סופרים, ככלומר, עיתורים של מלות-פתיחה, אקרוסטיכונים ומילים חשובות, בטכנייקת הקלף החשוף ובעיטורי-עת המ Kapoorים את האותיות. לצורך זה משתמש הספר בדרך-כלל בדיו כהה, אותה דיו שבה נכתב הטקסט או נוקד. לעזין פרקים או מילים מסוימות יש שהוא משתמש בעכבר אדום או מكيف את האותיות בזווים ועלעלים. בוגר לאמן, אין הספר משתמש בקשת צבעים רחבה, ומסתפק בדיו שבו נכתב הטקסט.

פרופסור בית-אריה הצעיע על כך (עמ' יא) שהשמחה הסופר העתיק כתבייד נסף, חומש ומגילות, הנמצא ביום בספריות הבודיליאנה באוקספורד (Laud Or. 324). לא זו בלבד שהוא בכרור כתביידו של הסופר, אלא יש בו גם קולופון המזכיר את שמו (דף 69א; צייר 20). העיתורים, שנעשו כנראה

<i>Bird's Head Haggadah</i> , fol. 34v; <i>Leipzig Mahzor</i> , Vol. I, fol. 133 ראה לעיל, הערכה .67	84
London, British Library, MS Add. 15282 רנkit, כתבי יד עבריים מצוירים, עמ' 131.	85
Leveen, Bible, pp. 107–109; Pl. XXXIII ;32 לחן ירושלים, ספריית שוקן, כ"י 14840 ;ראנה רנkit, כתבי יד עבריים מצוירים, עמ' 129, לוח .31.	86
Vienna, Nationalbibliothek, Cod. hebr. 75; <i>Monumenta Judaica</i> , No. D. 50, Figs, 20, 38, 39; <i>Staufer Catalogue</i> , No. 382, Fig. 198	87
<i>Gradual of St. Katharinenthal</i> (1312), Zurich, Landesmuseum; Beer, <i>Oberrhein</i> , pp. 111–124. <i>Manesse Manuscript</i> , Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. Germ. 848, cf. Koschorreck and Werner, <i>Manesse</i>	88
London, British Library, MS Add. 22092, fol. 3v Օքսֆորդ, Bodleian Library, Can. Or. 1, fol. lv	89
יש ;New York, Library of the Jewish Theological Seminary, Mic. 4843; ביבת-היד קלופון ובו נזכרת העיר באMBERג (דף 162 א').	90
	91
	92

עליזה כהן-מושלין

מלות-הפתיחה שנכתבו בידי הסופר. יתרה מזו, למרות השינוי בגודל הלחויות ובמיקומן, המתחייב מהקשרן לעמודות הטקסט, שירט האמן למסורת הכללית של אסכולת הציור של וירצבורג. לעומת זאת, כאשר הלחית נעלמת ומלה-הפתיחה מקבלת חשיבות יתר, כמו למשל, במחוזר וורמס, הרי זה בהשעת המסתור של אמנות הספר. הדבר נכוון גם לגבי הקשות שאינן ממוגרות, העשוות ברישומי דיוק מעוטרות בטכנית הקלק החשוף. מחוזר וורמס הוא יוצאת דופן מבחינה היחסים שבין הספר לאמן. בניגוד לכתבי-יד אחרים שעוטרו במלואם בידי הספר, העבר שמחה הספר את מלאכת העיטור לידי האמן לאחר שהתווה את שער הפתיחה בלבד. אך גם שני שעריו הפתיחה לפסה ולשבועות, העשירים בעיטוריים שנעשו על ידי האמן, מוצאים מן המסתור של אמנות הספר, והם עומדים בניגוד בולט לעיטור המופיע, למשל, בפירוש רשיי מס' 3/1232. סגנוןו של אמן מחוזר וורמס קשור למסורת כתבי-יד מפוארים פחות ועתים אף עמיים. דוגמה טוביה לכך הוא הספר הגרמני המעודר היידוע בשם "האורח מאיטליה" (*Der Welsche Gast*), שנכתב בגרמניה (בשנת 1215, לר' Thomasin von Zerclaere) הפני לאבירים ולנסותיהם ולאנשי כהונה מלומדים, ומורה להם הליקות מוסר. אחד העותקים מס' 1260, לר' נמצא בספריית האוניברסיטה בהיידלברג.¹⁰³

הדרימות המופיעות בפיוט לטל (דפים 5ב-5ב), המן ובנוו התלוים על העץ (דף 19א), והחתן והכליה (דף 3ב) שבמחוזר וורמס קרובים, הן בפרופורציות של הדרימות הנ בסגנון קפלי הבנד, לדמויות שבכתבי-יד בהיידלברג (דף 4א; ציור 27; דף 126; ציור 104). יתר על כן, חזוי פנים גוטסקיים שבכתבי-יד של היידלברג (לדוגמה, דף 2א; ציור 28)¹⁰⁵ מזכירים את ראשי העיפורים שבמחוזר. הדמות התקועת בקרן הציד בכתב-היד של "האורח מאיטליה" (דף 5ב; ציור 29)¹⁰⁶ דומה לדמותו של אלעזר הכהן בדף 21א ולשטן שבדף 53וב שבמחוזר. דמיון זה אין בו כדי לשער שני כתב-ידיים נauseו באותו בית-IMALACHA, אלא רק שהשניים הושפעו מדוגמים דומים.

רוב החוקרים מסכימים שכתבי-היד של היידלברג נעשו בבאוואריה בין השנים 1250 ל-1260. א' פטר (E. Vetter) אף משער, כי בכתב-היד קשור למנזור שירן (Scheyern) שבבאוואריה התחתונה.¹⁰⁷ אם העذر עם פטר, ניתן אולי לקבל את הנחתו של לצה (Lutze).¹⁰⁸ שאסכולת הציור של שירן, שפרחה בין השנים 1226-1259, השפיעה על אסכולת הציור של באמברג.

למרות העובדה של הקבלות מדיוקנות ניתנת להגדיר את המרחב האמנותי שבו פעל האמן של מחוזר וורמס. באופן כללי הוא קשור לסגנון האסכולות של וירצבורג ובאמברג, ואלו מצדן קשורות לבאוואריה. סגנון זה הולם את אמנות הספר המסורתית מטיפוס וירצבורג-באמברג-המאפינית את איווינו של שמחה הספר. בסיכומו של דבר נראה, שהספר והאמן של המחוור מוצאים מאותה סביבה אמנותית עצמה ושניהם חכרו יחד, ככל הנראה בעיר וירצבורג, ליצירת כתב-היד היידוע כו"ם בשם מחוזר וורמס.

סוגנון הדרימות במחוזר וורמס ניתן להשוו גם עם כתבי-היד הלאטיני של התהילים של וירצבורג, מאמצע המאה הי"ג, שנוצר לעיל בקשר למלכות החודש.¹⁰⁹ על-אף האיכות הגבוהה של ספר התהילים זה אפשר לעמוד על דמיון הדרימות הקטנות והדקות המופיעות בראשי להחות השנה לאלה שבמחוזר.¹¹⁰ בעיקר אפשר להשוו את הדרגות העבעונות בכמה מקפלי הבודג, את הטיפול בקפלים המתפתחים לרגלי הנשים, וכן את שערכן הגלי האורך כפי שהם מופיעים במחוזר (למשל, דף 34ב), לאלה שבלוחות השנה של ספר התהילים (למשל דפים ו-ב-ב; ציור 25).¹¹¹ מקרים זו עליה, שהאמן של מחוזר וורמס אמנם הכיר את סוגנון כתבי-היד המפוארים הלאטיניים בני זמנו, אלא שיכלתו האמנותית נפלה מזו של האמנים שעיטרו אותם.

הבדל בולט בין שני כתב-ידיים אלה ניכר בעיורים המשתרעים על פני עמודם של ספר התהילים של וירצבורג נעשה הציור על פניו עמודם של מוסגרים על רקע זהב ממורט, והוא עומד בניגוד בולט לאלוסטרआציות שבמחוזר וורמס ושבהגדת ראשי העיפורים שעוצבו על רקע הקלק. מחוזר וורמס עוקב אחר מחוזר הארכיבישוף לדוד משנת 1260, לר' 9¹¹² שהוא הדוגמה המוקדמת ביותר לעיורים המופיעים לעד מלות-הפתיחה ואינם ממוסגרים בתוך לוחית. הפקעת הדרימות מלוחות הפתיחה נעשתה גם בהגדת ראשי העיפורים, אולם במחוזר לייפציג, המעורר בזחב ובעבעים,

נשארו כמה דמויות בתוך הלחויות. את הדרימות בסוגנון הדרימות והקפלים ניתן לראות גם בספר פְּרִיקּוֹפִים מוירצבורג¹⁰⁰ מן הרביע הראשון של המאה הי"ג שסגנוו קרוב ביותר לפירוש רשיי מס' 3/1232. לאחר האלמנטים הארכאיסטיים שבכתב-היד זה ממשיך את מסורת האירוי הגרמני של המאה הי"ב. הכוונה היא לרקע של מלbenים בעובי כחול י록 וחומץ-ירוד הנטונים זה בתוך זה וגורמים להרגשת הדרימות. אלמנט זה בולט במיוחד בדף 1ב (ציור 26) של ספר הפְּרִיקּוֹפִים מוירצבורג,¹⁰¹ כמו גם ברוב הלחויות של פירוש רשיי.¹⁰² אין הוא מופיע בספר התהילים של וירצבורג המאוחר יותר, אך שרידי המסורת נותרו במחוזר וורמס בלוחות הפתיחה של "אקדמות מילין" (דף 146א), וכן בכמה מן המודולוניים של סמלי הזודיאק ומלאכות הchodש (דפים 5ב-5ב). במדליונים אלה הרקע הוא כחול או י록, והוא ממוסגר בירוק או באדום, בדומה לקשת של השערים המכילה את מלות-הפתיחה שבמחוזר וורמס (דפים ו-ב, 4ב, 11א). למורות מקומות מסוימת הופיעו הדרימות המקדמיים בהתאם לטקסט העברי. במקומות דפי אלוסטרआציות של לימדים המקדמיים את הטקסט, ולהיות איניציאלים בעד הטקסט, הצלב האמן של פירוש רשיי לוחיות רבוותת מעל רוב הפרשנות וספריו התאנ"ר. להיות אלה הן צירוף של שני אלמנטים: האילוסטרציה נמצאת בחלוקת התחתון של הלחית, ואילו מלות-הפתיחה רשומה מעלה בתוך רצועה צרה. על-פי העיורים שבספר הפְּרִיקּוֹפִים אלו עם הכתב ועיטורי העט של הספר, ועם העיורים שבספר הפְּרִיקּוֹפִים הלאטיניים, מתברר, שהאמן היה אחראי הן לעיורים הן להנחת הזחב על